

UDK 338.43.02:631(4-672EU)

DOI: 10.7251/FIN1603048S

Biljana Poparić Stojanović*

PREGLEDNI RAD

Značaj upravljanja politikom cijena u Zajedničkoj poljoprivrednoj politici Evropske unije

The importance of pricing policy in the Common agricultural policy of the European Union

Rezime

Budući da su sektor poljoprivrede i ruralni razvoj u Evropskoj uniji regulisani zajedničkom politikom, prilagođavanje ove politike je posebno izazovno područje u procesu integracije, jer zajednička pravila moraju zadovoljiti dijametralno različite potrebe brojnih zemalja članica. Osnovna načela Zajedničke poljoprivredne politike (ZPP) su jedinstveno tržište, prednost Unije i finansijska solidarnost. Jedinstveno tržište odnosi se na primjenu pravila o prometu robom između država članica koje se postiže opštom zabranom nameta te usklađivanjem tehničkih propisa. Jedinstveno tržište obuhvata i određivanje jedinstvenih cijena i subvencija, što znači utvrđivanje cijena (u slučaju poljoprivrednih proizvoda radi se o referentnim i interventnim cijenama), isplaćivanje pomoći i pravila konkurencije, harmonizaciju propisa o zdravstvenom osiguranju i administrativnim postupcima. Prednost Unije podrazumijeva davanje prednosti poljoprivrednim proizvodima Unije pred uvoznim proizvodima i zaštitu unutrašnjeg tržišta od poremećaja izazvanih nekontrolisanim uvozom poljoprivrednih proizvoda niskih cijena, kao i od poremećaja na svjetskom tržištu. Finansijska solidarnost podrazumijeva da troškovi koji proizlaze iz primjene ZPP-a moraju biti podijeljeni između svih zemalja članica, bez obzira na njihov nacionalni interes. Ciljevi ZPP-a su podsticaji poljoprivrednom dohotku, osiguravanje životnog standarda za poljoprivrednu populaciju, podizanje produktivnosti u poljoprivredi, stabilizacija tržišta, sigurnost snabdijevanja tržišta, te osiguranje poljoprivrednih proizvoda za potrošače po razumnim cijenama. Sastavni dio poljoprivredne politike svake zemlje je politika cijena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. S obzirom na to da cijena predstavlja osnovni faktor koji određuje uslove privređivanja i finansijsku poziciju privrednih poljoprivrednih subjekata u primarnoj raspodjeli, svaka zemlja nastoji da definiše sistem intervencija u oblasti cijena koji je u skladu sa politikom razvoja poljoprivrede.

Ključne riječi: Zajednička poljoprivredna politika (ZPP), cjenovna politika, jedinstveno tržište, tržišne intervencije, subvencije.

Abstract

Since the agricultural sector and rural development in the European Union are regulated by common policies, this policy adjustment is particularly challenging area in the integration process, because the common rules have to meet diametrically opposed needs of many member states. The foundation of the common agricultural policy is the single market, advantage of the Union and the financial solidarity. The single market is the application of the rules on the transport of goods between Member States, which is achieved by the general prohibition of taxes and the harmonization of technical regulations. The single market includes the determination unique prices and subsidies, which assumes pricing (in the case of agricultural products it is a reference and intervention prices), the payment of aid and competition rules, harmonization of regulations about health insurance and administrative procedures. The advantage of the Union implies giving priority to agricultural products from the EU imported goods and protection of the internal market of disorders caused by uncontrolled imports of agricultural products low prices, as well as disturbances on the world market. Financial solidarity means that the costs arising from the application of the CAP have to be divided among all Member States, regardless of their national interests. The objectives of the CAP incentives agricultural income, ensuring the standard of living for the agricultural population, raising productivity in agriculture, the stabilization of markets, security of supply markets, insurance of agricultural products to consumers at reasonable prices. An integral part of the agricultural policies of each country is price policy of agri-food products. Considering that price is the main factor that determines the economic conditions and the financial position of commercial agricultural subjects in primary distribution, each country seeks to define a system of intervention in the price that is in line with the policy of agricultural development.

Keywords: The Common Agricultural Policy (CAP), price policy, the single market, market intervention, subsidies.

UVOD

Zajednička poljoprivredna politika (ZPP) jedno je od najvažnijih operativnih pitanja kojima se bavi Evropska unija. Naziv Zajednička poljoprivredna politika podrazumijeva grupu pravila i mehanizama koji regulišu proizvodnju, prodaju i plasiranje poljoprivrednih proizvoda u Evropskoj uniji. Sva ta pravila i mehanizmi stvoreni su kako bi se ostvarili sljedeći ciljevi:

- povećanje poljoprivredne proizvodnje uz primjenu tehnoloških dostignuća, poboljšanje produktivnosti i efikasnije korištenje proizvodnih faktora, posebno radne snage;
- poboljšanje socijalnog statusa poljoprivrednika, pri čemu je posebno važna zaštita njihovih prihoda;
- stabilizacija tržišta i snabdijevanje kupaca zdravim i kvalitetnim proizvodima.

U postizanje ovih ciljeva Evropska unija ulaže znatna finansijska sredstva. Uslaskom u EU, svakoj zemlji članici postaju dostupni fondovi namijenjeni direktnim subvencijama za poljoprivredu i ruralni razvoj.

Prvi stub Zajedničke poljoprivredne politike odnosi se na direktna plaćanja i na zajedničku organizaciju tržišta poljoprivrednih proizvoda (Popović, G. 2009.). Njegov je cilj osigurati poljoprivrednim proizvođačima stabilan dohodak uz stabilne i prihvatljive cijene poljoprivrednih proizvoda na tržištu EU.

Osnovni zadatak direktnih plaćanja je osigurati poljoprivrednim proizvođačima stabilan dohodak. Kako bi ostvarili pravo na direktna plaćanja, poljoprivrednici treba da poštuju pravila koja propisuje EU, a tiču se:

- zaštite životne sredine;
- zdravlja ljudi, životinja i biljaka;
- dobrobiti životinja.

Briga za dobro stanje poljoprivrede i životne sredine znači potrebu da se:

- tlo čuva od erozije;
- održavaju nivoi organske materije tla;
- pravilnim mjerama održava struktura tla;
- obezbijedi minimalni nivo održavanja i izbjegne propadanje životne sredine;
- vode sačuvaju od zagađenja i nestašice.

Zajednička organizacija tržišta (ZOT) sadrži niz instrumenata i mjera regulisanih zakonskim okvirom EU koje se koriste na tržištu EU kako bi se stabilizovale cijene i ponuda poljoprivrednih proizvoda. Zajednička organizacija tržišta dijeli se na:

- mjere koje se primjenjuju na uređenje unutrašnjeg tržišta poljoprivrednih proizvoda,
- mjere koje se primjenjuju na vanjskom tržištu odnosno trgovinske mehanizme.

Mjere ZOT-a primjenjuju se za sljedeće proizvodne sektore:

- žitarice i rižu,
- šećer,
- hmelj,
- maslinovo ulje i stone masline,
- voće i povrće i prerađevine voća i povrća,

- sirovi duvan,
- lan i konoplju,
- vino,
- živo bilje i cvijeće,
- sjeme,
- govede meso,
- svinjsko meso,
- ovčije i kozje meso,
- jaja i meso peradi,
- mlijeko i mliječne proizvode,
- pčelarske proizvode,
- ostale proizvode.

Ovaj stub se finansira iz Evropskog fonda za garanciju u poljoprivredi (engl. *European Agricultural Guarantee Fund – EAGF*), koji osigurava direktnu finansijsku pomoć poljoprivrednicima u zemljama članicama i mjere kojima se regulišu poljoprivredna tržišta.

Drugi stub Zajedničke poljoprivredne politike odnosi se na ruralni razvoj (Popović, G. 2009.).

Mjere ruralnog razvoja odnose se na:

- unapređenje konkurentnosti u poljoprivrednom i šumarskom sektoru,
- unapređenje stanja životne sredine i pejzaža,
- unapređenje kvaliteta života u ruralnim područjima i podsticanje raznolikosti ruralne ekonomije.

Drugi stub se finansira iz sredstava Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (engl. *European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD*). Fond je usmjeren na smanjivanje razlika između regija EU kroz sufinansiranje projekata ruralnog razvoja. Sastoji se od četiri osovine: (1) poboljšanje konkurentnosti sektora poljoprivrede i šumarstva, (2) poboljšanje životne sredine i pejzaža, (3) kvalitet života u ruralnim područjima i diverzifikacija ruralne ekonomije, i (4) Leader pristup (osovina posebno usmjerena na specifičnu vrstu pomoći lokalnim akterima u cilju dugoročnog poboljšanja potencijala i održivog razvoja lokalnih sredina, uključuje i međuteritorijalnu saradnju i izgradnju kapaciteta neophodnih za pripremu lokalnih razvojnih strategija).

Kreirati i provoditi poljoprivrednu politiku nikada nije bilo jednostavno za Evropsku uniju. Poljoprivredni sektor kao izvor potencijalnog rasta i prostor za kreiranje radnih mjesta nije samo povezan sa ekonomijom država članica Unije već je oduvijek predstavljao bitan element evropskog društvenog i kulturnog nasljeđa.

Nekada isključivo fokusirana na tržišne intervencije kao garanciju pravednog dohotka poljoprivrednika i stabilizacije tržišta, svojom dvostubom strukturom sa naglašenim elementima fleksibilnosti i međusobne integrisanosti, danas se Zajednička poljoprivredna politika stavlja u službu postizanja ciljeva Strategije za pametan, održiv i uključiv rast „Evropa 2020“.

1. ZAJEDNIČKA ORGANIZACIJA TRŽIŠTA

1.1. Mjere koje se primjenjuju na unutrašnjem tržištu

- Intervencije na tržištu:
 - Javne intervencije i privatno skladištenje,
 - Posebne interventne mjere,

- Sistem proizvodnih ograničenja,
- Sistem podrške.

Javne intervencije i privatno skladištenje koriste se kako bi se sa tržišta uklonio višak određenih poljoprivrednih proizvoda i na taj način uticalo na cijenu poljoprivrednih proizvoda.

U ovaj tip mjera spadaju i posebne ili vanredne intervencijske mjere koje se primjenjuju u slučaju pojave bolesti ili zaraza, a s ciljem uklanjanja zaraženih proizvoda sa tržišta.

Sistem proizvodnih ograničenja koristi se kako bi se kontrolisala količina proizvoda i prije nego što dođe do izlaska na tržište i njegovog zasićenja, odnosno kako bi se izbjegle znatno skuplje interventne mjere. Trenutno se primjenjuju tri sistema proizvodnih ograničenja:

- Sistem kvota za mlijeko i mliječne proizvode,
- Sistem kvota za proizvodnju šećera,
- Sistem prava na sadnju i održavanje vinograda.

Sistemi podrške se koriste za stabilizaciju tržišta i cijena na tržištu, poboljšanje kvaliteta proizvoda i povećanje proizvodnje.

- Druga vrsta mjera koje se primjenjuju na unutrašnjem tržištu:
 - Pravila trgovinske razmjene i proizvodnje,
 - Proizvođačke i unutarsektorske organizacije.

Proizvođačke organizacije imaju veliku ulogu u razmjeni poljoprivrednih proizvoda. Osim podrške u distribuciji i marketingu proizvoda, proizvođačke organizacije promoviraju veći kvalitet proizvoda i podstiču svoje članove na usvajanje dobre prakse u području zaštite životne sredine. Od reforme Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije, osim proizvođačkih organizacija u sektorima voća i povrća te mlijeka, podstiče se i osnivanje proizvođačkih organizacija u ostalim sektorima poljoprivredne proizvodnje.

1.2. Mjere koje se primjenjuju na vanjskom tržištu

- *Sistem uvoznih i izvoznih dozvola* primjenjuje se s ciljem kontrole obima uvoza i izvoza te praćenja ulaznih cijena pojedinih poljoprivrednih proizvoda koji se uvoze u EU.
- *Sistem kvota* primjenjuje se sa ciljem kvantitativnog ograničenja uvoza ili izvoza pojedinih poljoprivrednih proizvoda. Trenutno se u manjoj mjeri primjenjuje sistem kvantitativnih izvoznih kvota, a u većoj mjeri sistem uvoznih kvota po preferencijalnom carinskom režimu odnosno sniženoj carinskoj stopi.
- *Sistem izvoznih naknada* primjenjuje se s ciljem smanjenja cijene pojedinih poljoprivrednih proizvoda pri izvozu iz EU u druge zemlje, a kako bi se povećala konkurentnost poljoprivrednih proizvoda porijeklom iz EU na svjetskom tržištu.

2. ISTORIJA ZAJEDNIČKE POLJOPRIVREDNE POLITIKE

Primjena ZPP otpočela je u drugoj polovini pedesetih godina prošlog vijeka, kada je Rimskim ugovorom 1957. godine osnovana Evropska ekonomska zajednica (EEZ). Već sljedeće, 1958. godine, na Konferenciji ministara poljoprivrede evropske šestorke u Stresi (grad u Italiji), ustanovljeni su osnovni principi i načela ZPP. Principi su navodili tri glavna načela: *jedinstveno tržište, prvenstvo Unije i finansijska solidarnost*. Usvojeni zaključci odnosili su se na formiranje zajedničkog tržišta i definisanje principa zajedničkog finansiranja poljoprivrede. Osnovni cilj bio je uključivanje poljoprivrednih

proizvoda u slobodno kretanje robe, uz istovremeno smanjenje nacionalnih interventnih mehanizama koji nisu bili usklađeni sa zajedničkim tržištem i njihov prenos na nivo Zajednice, to jest bolju implementaciju intervencija u sektoru poljoprivrede. Kao odgovor na tadašnju nestašicu poljoprivrednih proizvoda u zemljama Evrope, nakon II svjetskog rata, ciljevi usvojene ZPP odnosili su se na implementaciju mjera u cilju smanjenja siromaštva u seoskim područjima, stabilizacije tržišta, podizanja životnog standarda poljoprivrednih proizvođača, kao i obezbjeđenje cijena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda koje su bile prihvatljive za tadašnje potrošače. Takođe je, 1962. godine, osnovan Evropski fond za garancije i smjernice u poljoprivredi (*European Agriculture Guidance and Guarantee Fund – EAGGF*), koji je 1964. godine podijeljen na dva dijela – prvi dio, koji podržava garantovane cijene na tržištu, i drugi, koji se odnosi na podršku strukturnim reformama (Vukmirica, V. i Špirić N. 2005).

Podsticaji koje je obezbijedila novousvojena ZPP umnogome su pomogli farmerima u modernizaciji opreme, renoviranju objekata i nabavci kvalitetnijeg sjemena i đubriva. Budući da su počeli bolje zarađivati, farmeri su bili u mogućnosti da ostvare i kredite kod banaka u cilju daljeg razvoja sopstvenog biznisa. Podržani garantovanim minimalnim cijenama, farmeri su tokom 1970. godine dostigli nivo proizvodnje hrane koji je prevazilazio aktuelne potrebe tržišta.

Ovakva situacija je rezultirala tržišnim viškovima. U tom periodu, intervencije u poljoprivredi još uvijek su se bazirale na prihvaćenom načelu specifičnosti sektora, što je podrazumijevalo zavisnost od klimatskih uslova, geografskog položaja, pa je cijeli sistem bio izložen uticajima svojevrstne neravnoteže između ponude i tražnje, što je prijetilo da dovede do nestabilnosti cijena i prihoda. Proizvodnja je premašivala potrebe unutrašnjeg tržišta, došlo je do stvaranja robnih viškova, dok su izdvajanja za podršku poljoprivredi eksponencijalno rasla. Kao rezultat takvog stanja, predložen je set reformi ZPP.

Prva takva refoma učinjena je 1968. godine kroz Manšoltov plan. Manšolt je predstavio ključne elemente za reformu ZPP, zasnovane na smanjenju obradivih površina, opreznijoj politici cijena, ukрупnjavanju farmi, modernizaciji proizvodnje i povećanju efikasnosti. Tako bi se, povećanjem prosječne veličine farme i produktivnosti, došlo do smanjenja broja zaposlenih u poljoprivredi. Manšoltov plan nikada do kraja nije implementiran, budući da je u to vrijeme smatran isuviše radikalnim. Proširenje Evropske zajednice 1973. godine ulaskom Velike Britanije, Danske i Irske na zajedničko tržište EZ dovelo je i do nastanka Zajedničke politike ribarstva EU (*Common Fisheries Policy in the European Union – CFP*). Proširenje je takođe uticalo i na pogoršanje stanja ZPP u Evropskoj uniji, pa je naredni pokušaj reforme ZPP 80-ih godina prošlog vijeka bio uslovljen stalnim viškovima poljoprivrednih proizvoda, a implicirao je prekid obrađivanja jednog dijela poljoprivrednog zemljišta i uvođenje direktnih plaćanja za farmere (1988. godine), koja su postala veoma važan model subvencionisanja poljoprivredne proizvodnje u EU.

Reforma iz 1992. godine (Mekšerijeva reforma) inicirala je prelaz od podrške proizvodima (snižavanjem cijena) do podrške farmerima (kroz povećanje dohotka – *direktna plaćanja*) (Vukmirica, V. i Špirić N. 2005). Ova reforma imala je za cilj unapređenje konkurentnosti poljoprivrede EU, stabilizaciju poljoprivrednog tržišta, diverzifikaciju proizvodnje i zaštitu životne sredine, a takođe i stabilizaciju troškova iz budžeta EU. Uvedena su direktna plaćanja kako bi se kompenzovalo garantovanje cijena proizvoda (garantovane cijene za otkup pšenice smanjene su za 35%, a za otkup goveđeg mesa za 15%). Uvedeni su i podsticaji za rano penzionisanje poljoprivrednih proizvođača, a farmeri su bili uslovljeni mogućnošću bavljenja samo određenom proizvodnjom ukoliko su željeli da konkurišu za subvencije. Ova vrsta reformi nametnula je još jednu novu odgovornost farmerima, gdje su oni takođe morali da vode računa o

biodiverzitetu područja i o održivom iskorištavanju prirodnih resursa (zemljišta, vazduha i vode). To je uticalo na povećanje divezifikacije poljoprivrednih usjeva, zadržavanje i proširivanje pašnjaka.

Uzimajući u obzir očekivano proširenje, Komisija EU predložila je novu reformu ZPP u okviru Agende 2000 iz 1999. godine, koja predstavlja projekciju razvoja poljoprivrede Unije u periodu od 2000. do 2006. godine. Agenda eksplicitno uspostavlja ekonomske, socijalne i ciljeve zaštite životne sredine sa novim preformulisanim setom ciljeva ZPP u skladu sa Amsterdamskim ugovorom (Amsterdamski ugovor zamijenio je Ugovor o Evropskoj uniji i potpisan je 2. oktobra 1997. god.), i predstavlja do tada najradikalniju reformu. Agenda 2000 uvela je novi evropski model poljoprivrede baziran na ciljevima koji će osigurati zarade poljoprivrednicima uz istovremeno očuvanje multifunkcionalnosti poljoprivrede u smislu faktora kakvi su ekonomija, zaštita životne sredine i očuvanje ruralnih područja. Cilj je bio ostvarivanje konkretne forme evropskog modela poljoprivrede i očuvanje diverziteta farmskih sistema, uključujući regione sa specifičnim problemima u godinama koje dolaze. Agenda 2000 podijelila je ZPP na dva stuba: *podršku tržištu* kroz sistem garantovanih cijena i *ruralni razvoj*. I dalje je bio zastupljen sistem zadržavanja garantovanih cijena, obezbijeđen kroz sistem tržišnih intervencija, dok su istovremeno povećana direktna plaćanja poljoprivrednicima, uz uvođenje standarda unakrsne usklađenosti (*cross-compliance*). Sistem unakrsne usklađenosti povezan je sa poštovanjem principa očuvanja životne sredine. Ciljevi su fokusirani na povećanje tržišne orijentacije i povećanje konkurentnosti kako na unutrašnjem, tako i na svjetskom tržištu, sigurnost i kvalitet hrane, stabilizaciju poljoprivrednih dohodaka, osmišljavanje nove politike razvoja sela, integrisanje ekološkog načina strukturiranja ZPP, razvoj vitalnosti poljoprivrednih područja, kao i pojednostavljivanje poljoprivrednog zakonodavstva i decentralizaciju administracije. Značajan doprinos ogleda se i u tome što su fiksirani maksimalni iznosi godišnjih izdataka za finansiranje ZPP, kao i u primjeni principa modulacije na dobrovoljnoj osnovi, gdje je moguće preusmjeravanje sredstava iz prvog u drugi stub redukovanjem iznosa direktnih plaćanja. Nova politika ruralnog razvoja, uvedena kao drugi stub ZPP, ohrabрила je mnoge farmere na dizezifikaciju proizvodnje i restrukturiranje poslovanja. Stalna prilagođavanja ZPP pritisku društva u EZ, kao i ekonomske implikacije njenog uticaja na društvo u cjelini, inicirale su novi set reformi 2003. godine, koji su postojeća direktna plaćanja preformulisale u jedinstveno plaćanje po domaćinstvu (*single farm payment*). Ovakav vid plaćanja nije više usko vezan za proizvodnju određene vrste proizvoda, već farmeri dodatno moraju ispunjavati uslove vezane za zaštitu životne sredine, proizvodnju zdrave hrane, dobiti životinja, uz poštovanje i primjenu principa dobre poljoprivredne prakse (*Good Agricultural Practice – GAP*) i dobre ekološke prakse (*Good Environmental Practices – GEP*). Za nove zemlje članice subvencije se isplaćuju preko površina (ha) prema kvotama dogovorenim tokom pregovora te zemlje prilikom ulaska u EU. Jačaju se mjere ruralnog razvoja i smanjuju se direktna plaćanja za velike poljoprivrednike. Sektori proizvodnje šećera, voća i povrća su reformisani, a usvojena je i nova politika ruralnog razvoja za period od 2007. do 2013. godine.

Na osnovu ovih postulate, tadašnji evropski komesar za poljoprivredu Franc Fišler (Franz Fischler) dao je prijedlog reforme koja je prihvaćena, a zasniva se na tome da:

- tržišne intervencije treba da budu korišćene u svrhu sigurnosti uz iskorištenje pozitivnih trendova na svjetskom tržištu;
- u prvi plan neophodno je staviti proizvodnju proizvoda i usluga u skladu sa zahtjevima i željama tržišta, pa direktna plaćanja ne smiju usmjeravati proizvođače u smislu vrste proizvoda koju proizvode. Uvodi se pojednostavljeni model plaćanja po površini,

a podrška poljoprivrednicima može biti bazirana na istorijskom, regionalnom ili kombinaciji ova dva modela;

- direktna plaćanja uslovljena su adekvatnom primjenom standarda iz oblasti zaštite životne sredine, javnog zdravlja, zdravlja bilja, zdravlja i dobiti životinja i održavanjem poljoprivrednog zemljišta u dobrim uslovima;
- politika ruralnog razvoja jača se tako što se povećava udio budžetskih izdataka za ovaj stub ZPP.

Sve do 2005. godine, ZPP finansirana je od strane Evropskog fonda za garancije i smjernice u poljoprivredi (*The European Agricultural Guidance and Guarantee Fund*), koji te godine zamjenjuju dva fonda – Evropski fond za ruralni razvoj (*European Agricultural Fund for Rural Development – EAFRD*) i Evropski fond za garancije u poljoprivredi (*European Agricultural Guarantee Fund – EAGF*). Tokom 2007. godine, usvojena je jedinstvena Uredba o zajedničkoj organizaciji tržišta (*Single CMO Regulation*).

S ciljem što boljeg prilagođavanja okruženju izloženom brzim promjenama, u novembru 2008. godine, ministri poljoprivrede zemalja članica EU predstavili su zajednički Akcioni plan za pojednostavljenje ZPP, pod nazivom „Zdravstvena provjera“ (*Health check*). Ovaj dokument sadržavao je set prijedloga, koji nije bio zakonodavnog karaktera, ali je sačinjen u svrhu razmatranja zakonodavnih prijedloga planiranih za tu godinu. Cilj je bio unapređenje reformi iniciranih 2003. godine. Fokus Akcionog plana bio je usmjeren na modernizaciju i pojednostavljivanje instrumenata tržišne podrške ZPP i identifikaciju instrumenata pogodnih za rješavanje novih izazova sadržanih u klimatskim promjenama, upravljanju vodama, očuvanju biodiverziteta i upotrebi obnovljivih izvora energije. Prijedlog je rezultirao usvajanjem nove Uredbe o šemama za direktna plaćanja, 2009. godine.

3. ODNOSI CIJENA POLJOPRIVREDNIH PROIZVODA

Pariteti, tj. odnosi cijena značajni su pokazatelji ne samo ekonomskog položaja pojedinih linija proizvodnje već i nivoa dohotka primarnih poljoprivrednih proizvođača. Ukoliko postoji skladan odnos cijena između određenih cjenovnih veličina ili odnosa, govori se o paritetima cijena (*povoljni i ravnopravni*). U suprotnom, radi se o disparitetima (*nepovoljni i neravnopravni*). Pojam pariteta – *paritas* podrazumijeva ujednačenost, jednakost, ravnopravnost, odnosno ekvivalent, utvrđen odnos između vrijednosti pojedinih proizvoda. Preko odnosa cijena sagledava se i pozicija poljoprivrede i njen finansijski položaj u primarnoj raspodjeli (Milanović, M. 1996.). Stabilni pariteti cijena obezbjeđuju visoku proizvodnju poljoprivrednih proizvoda bez većih oscilacija i odgovarajuću akumulaciju za poljoprivredne proizvođače. Treba da obezbijede akumulaciju proizvodnje od 5% do 20%, u zavisnosti od prirode i namjene proizvoda.

Optimalno definisani pariteti cijena treba da utiču na stabilnost i profitabilnost primarne poljoprivredne proizvodnje (Milanović, M. 1996.). Konceptija pariteta pretpostavlja da odnos između cijena poljoprivrednih proizvoda i cijena robe i usluga koje koriste poljoprivrednici mora da bude postojana. Smatra se da bi bez Zajedničke poljoprivredne politike cijene poljoprivrednih proizvoda bile previsoke i nekonkurentne za evropske potrošače. Sa druge strane, proizvođači poljoprivrednih proizvoda ne bi mogli da održe nivo izvoza na svjetskom tržištu, gdje vlada sve veća konkurencija. Time su proizvođači motivisani za povećanje obima i kvaliteta proizvodnje. U razvijenim zemljama koriste se različiti metodi formiranja i regulisanja cijena sa ciljem da se stihijsko djelovanje

tržišnih zakona kontroliše i usmjerava u željenom pravcu. Stoga se ne može govoriti o eksplicitno ekonomskim zakonitostima u formiranju cijena poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Postoji nekoliko osnovnih pariteta cijena koji su značajni za poljoprivredu (Milanović, M. 1996.):

- *Paritet cijena između pojedinih linija u okviru poljoprivredne proizvodnje* – ima direktan uticaj na opredjeljenje poljoprivrednih proizvođača, na angažovanost površina pojedinih ratarskih i povrtarskih kultura, samim tim i na obim proizvodnje, odnosno ponudu na tržištu.
- *Paritet cijena između otkupnih i maloprodajnih cijena* – ovaj paritet naziva se još i učešće proizvođača u cijenama koje plaćaju potrošači poljoprivrednih proizvoda – pokazuje koliko u maloprodajnoj cijeni učestvuje cijena primarnog proizvoda.
- *Paritet između otkupnih cijena poljoprivrednih i maloprodajnih cijena industrijskih proizvoda* – odnos cijena osnovnih poljoprivrednih proizvoda i nekih industrijskih proizvoda koji su neophodni poljoprivrednom domaćinstvu.
- *Paritet cijena između inputa za proizvodnju i osnovnih poljoprivrednih proizvoda* – u procesu proizvodnje dolazi do trošenja niza industrijskih proizvoda, koji predstavljaju reprodukcioni materijal. Odnos cijena inputa i osnovnih poljoprivrednih proizvoda determiniše finansijski položaj poljoprivrede.

Povoljni klimatski uslovi i relativno niske cijene zemljišta, sirovina, radne snage i transporta daju poljoprivredi u Bosni i Hercegovini šansu da se uključi u konkurentsku borbu sa drugim zemljama. Kao rezultat toga, poljoprivredni sektor bi trebalo da bude dobro pozicioniran za takmičenje na izvoznim tržištima.

Uz prijavu za članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (World Trade Organization, WTO) u maju 1999. godine, BiH je sklopila više bilateralnih i regionalnih trgovinskih sporazuma. Budući da ti sporazumi obezbjeđuju pristup visoko vrijednim tržištima EU za poljoprivredne i prehrambene proizvode, oni će izložiti BiH povećanom uvozu hrane iz EU i iz drugih zemalja iz regiona zapadnog Balkana, utičući na farmere i prerađivače da postanu konkurentniji. Proizvodnja manjeg obima za vlastite potrebe, koja danas dominira u poljoprivrednom sektoru BiH, ne može da se takmiči sa cijenama i kvalitetom uvezenih poljoprivrednih proizvoda iz EU. Ukoliko poljoprivredni proizvođači ne postanu konkurentniji, izgubiće udio na tržištu, kako domaćem, tako i inostranom, i neće uspjeti da iskoriste prilike koje donosi liberalizacija. Budući da je agregatna cjenovna prilagodljivost ponude poljoprivrednih proizvoda niska i uglavnom ne sadrži dovoljno poticaja za željeni porast proizvodnje, nužne su, uz cijene, i dugoročne razvojne mjere, koje se najvećim dijelom svode na povlašteno kreditiranje investicija, zatim proizvodnje i zalihe, te finansiranje razvojnih i savjetodavnih funkcija.

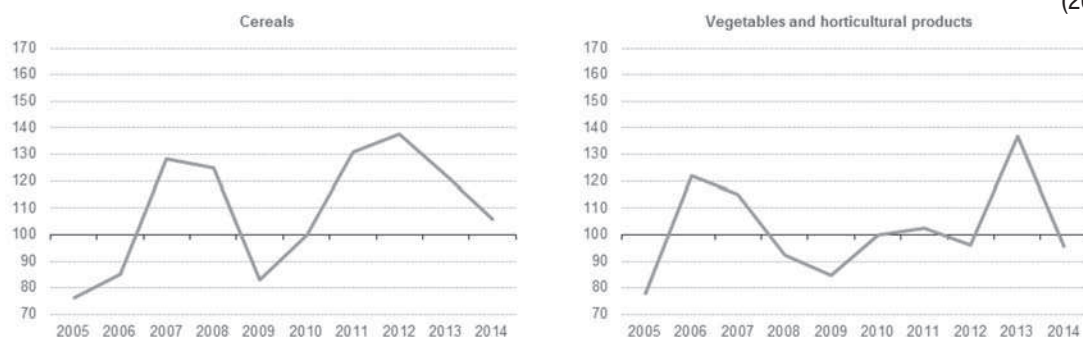
Procjene cijena domaćih resursa potvrđuju potencijalne komparativne prednosti domaćih poljoprivrednih proizvoda. DRC (Domestic Resource Costs) predstavlja poređenje oportunitetne cijene domaće potrošnje i dodatne vrijednosti koju generiše, kako bi se ocijenilo da li se resursi koriste na optimalan način i da li bi domaće resurse bilo bolje koristiti za druge tipove proizvodnje. Vrijednosti DRC ispod 1,00 ukazuju na to da su ekonomske (oportunitetne) cijene domaćeg zemljišta, radne snage, te kapitalnih resursa koje se koriste u proizvodnji neke robe manje od vrijednosti koju donose. Dodatna vrijednost se ocjenjuje korištenjem međunarodnih cijena za izlazne proizvode i ulazne faktore, koje su prilagođene u odnosu na transportne i slične troškove.

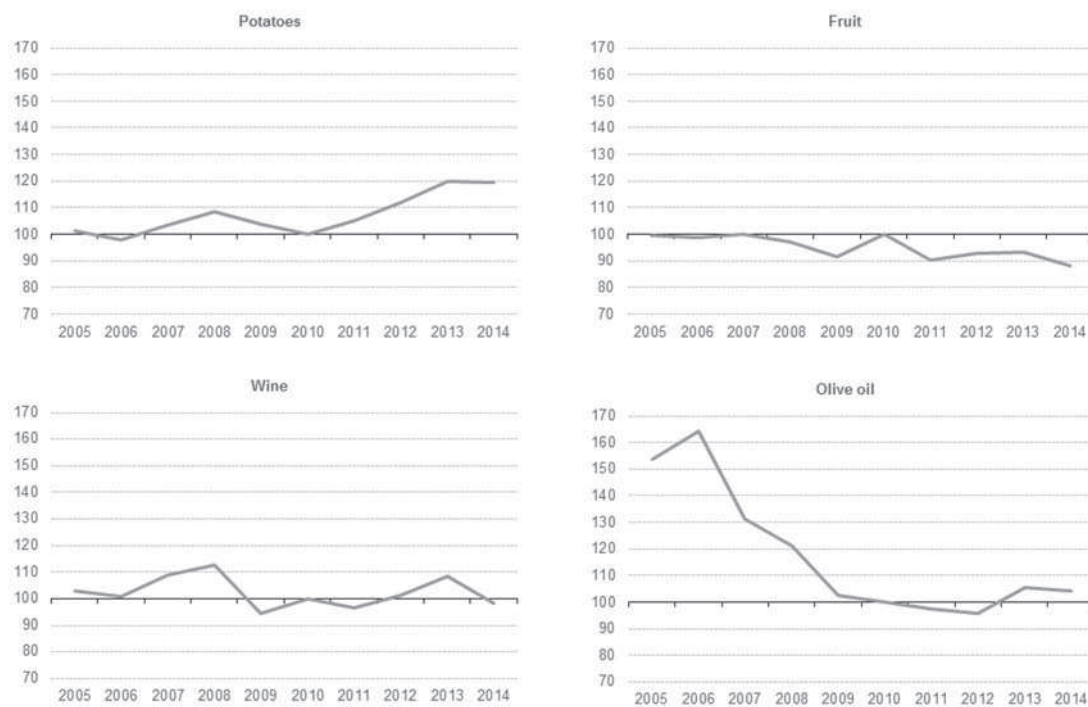
Obračunati DRC za sljedeće proizvode su znatno ispod 1,00, što otkriva da sve proizvode karakteriše efikasnost u korištenju domaćih resursa, te povlači da BiH ima potencijalne međunarodne komparativne prednosti za njihovu proizvodnju.

1. Mlijeko se nalazi u centru poljoprivrednog sektora BiH, kako u smislu količine, tako i tradicije, a predstavlja i važan izvor dohotka u ruralnim oblastima. Taj sektor prima značajnu državnu podršku u obliku direktnih subvencija i garancija za minimalnu cijenu. Mliječni proizvodi se izvoze (postoji zabrana izvoza proizvoda životinjskog porijekla, samo se riba može izvoziti u ograničenim količinama, do 60 tona; BiH je zatražila povećanje na 4.000 t), a za proizvodnju se smatra da ima dobar potencijal za rast.
2. Jagnjetina predstavlja jedan od poljoprivrednih proizvoda za koje je BiH postigla samodovoljnost. BiH ima povoljne agro-ekološke uslove za proizvodnju jagnjetine. Taj sektor ima snažnu tradiciju u zemlji i važan je za ruralnu privredu. Takođe, jagnjetina predstavlja proizvod koji je priznat na regionalnom tržištu i, prema tome, važan sa marketinškog aspekta, posebno za turizam.
3. Proizvodnja šljiva i jabuka ima koristi od dobrih klimatskih uslova u BiH. Više od 60 procenata voćaka su stabla šljive ili jabuke. Ti proizvodi imaju dobre rezultate na izvoznim tržištima i nude potencijal za razvoj prerađivačkih industrija.
4. Paradajz i paprika obezbjeđuju važne prilike za ostvarivanje dohotka u ruralnim oblastima. Klima BiH je povoljna za proizvodnju ovog povrća, te postoje mogućnosti za izvoz ovih proizvoda. U isto vrijeme, u proizvodnji paradajza i paprika koristi se direktna državna podrška.
5. Kukuruz predstavlja važan usjev za proizvodnju stoke i za obezbjeđivanje stabilnog dohotka u ruralnim oblastima. Iako proizvodnja kukuruza pokazuje potencijal da nadomjesti uvoz, i u njoj se koristi direktna državna podrška za poljoprivredu.

Grafikon 1. Deflated price indices for selected crop outputs, EU-28, 2005–14.png

(2010=100)

(*) Eurostat estimates.

Grafikon 1. pokazuje deflaciju izazvanu indeksom cijena zasadnih prinosa (žitarice, povrće i proizvodi hortikulture, krompir, voće, vino,

maslinovo ulje) EU za period od 2005. do 2014. godine, uzevši 2010. godinu za baznu.

Grafikon 2. Deflated price indices for selected animal outputs, EU-28, 2005–14.png

(*) Eurostat estimates.

Grafikon 2. pokazuje deflaciju izazvanu indeksom cijena proizvoda životinjskog porijekla (stoka, svinje, ovce i koze, živina, mlijeko, jaja) EU za period od 2005. do 2014. godine, uzevši 2010. godinu za baznu.

Tabela 1. Deflated price indices, crop and animal output, 2010–14.png

(2010 = 100)

	Crop output (*)					Animal output				
	2010	2011	2012	2013	2014	2010	2011	2012	2013	2014
EU-28 (°)	100.0	107.5	111.6	111.0	99.6	100.0	107.1	110.3	113.2	109.3
Belgium	100.0	89.7	107.1	109.4	75.5	100.0	105.2	109.2	113.4	104.9
Bulgaria	100.0	125.9	148.5	109.8	105.3	100.0	105.5	105.3	113.1	113.6
Czech Republic	100.0	130.6	129.6	134.7	120.0	100.0	105.9	107.7	110.3	115.3
Denmark	100.0	120.6	124.7	119.7	107.1	100.0	107.8	114.3	122.1	107.5
Germany	100.0	113.0	120.6	112.9	98.4	100.0	109.1	109.7	113.9	108.1
Estonia (°)	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Ireland	100.0	108.2	125.4	133.2	104.2	100.0	114.7	116.5	126.1	117.7
Greece	100.0	100.5	97.5	100.7	99.3	100.0	98.5	97.4	98.3	100.1
Spain (°)	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
France	100.0	112.3	115.5	116.3	108.0	100.0	106.7	110.7	113.3	111.4
Croatia	100.0	106.9	111.5	96.4	87.6	100.0	103.4	108.3	106.7	106.1
Italy	100.0	105.6	107.8	112.1	105.4	100.0	107.4	111.2	111.9	109.3
Cyprus	100.0	119.9	120.4	121.0	115.3	100.0	106.9	104.7	104.7	105.8
Latvia	100.0	120.2	122.3	106.6	94.7	100.0	106.8	107.4	111.4	104.0
Lithuania	100.0	132.1	124.4	119.4	101.3	100.0	108.8	107.2	113.7	102.2
Luxembourg	100.0	105.5	117.2	100.1	93.6	100.0	104.6	104.6	112.5	110.7
Hungary	100.0	118.8	132.6	113.1	103.0	100.0	111.8	116.5	118.5	117.0
Malta	100.0	96.2	106.4	99.9	85.3	100.0	103.5	107.3	111.9	105.2
Netherlands	100.0	97.5	97.2	103.6	92.4	100.0	107.9	110.3	112.2	109.6
Austria	100.0	101.6	102.8	97.9	87.8	100.0	106.2	108.9	111.2	108.3
Poland	100.0	117.8	113.9	105.8	95.3	100.0	112.1	117.2	118.1	113.3
Portugal (°)	:	:	:	92.8	85.5	:	:	:	108.6	106.4
Romania	100.0	111.1	119.7	122.0	103.3	100.0	103.6	107.7	107.1	106.2
Slovenia	100.0	106.0	106.4	119.8	100.7	100.0	108.3	110.0	112.0	112.5
Slovakia	100.0	119.3	121.5	110.1	95.4	100.0	106.0	110.4	108.1	107.4
Finland	100.0	116.5	116.4	122.6	104.0	100.0	107.0	111.2	117.1	102.4
Sweden	100.0	109.6	109.1	105.2	98.4	100.0	100.9	100.2	106.6	105.7
United Kingdom	100.0	113.4	115.5	116.7	96.4	100.0	104.9	106.9	112.0	106.1

(*) Including fruit and vegetables.

(°) Eurostat estimates.

(°) Data for Estonia and Spain, years 2010 to 2014, re-referenced from 2005 = 100.

(°) Data for Portugal, years 2010 to 2012, re-referenced from 2005 = 100.

Tabela 1. pokazuje deflaciju izazvanu indeksom cijena zasadnih prinosa i proizvoda životinjskog porijekla EU za period od 2005. do 2014. godine, uzevši 2010. godinu za baznu.

U tabeli se vidi da je npr. cijena zasadnih prinosa u EU u 2013. godini porasla za 11% u odnosu na baznu 2010. godinu, dok je

cijena proizvoda životinjskog porijekla porasla za 13,2% u istoj godini. U 2014. godini, cijena zasadnih prinosa u EU se smanjila za 0,4% u odnosu na baznu 2010. godinu, dok je cijena proizvoda životinjskog porijekla porasla za 9,3% u istoj godini.

Tabela 2. Selling prices of crop products, by country, 2014.png

EUR per 100 kg

	Soft wheat	Rape	Sunflowers	Main crop potatoes
Belgium	16.48	:	:	2.73
Bulgaria	16.06	32.08	30.57	20.37
Czech Republic	16.28	35.32	30.70	17.70
Denmark	16.62	33.54	:	24.13
Germany	16.89	33.47	:	15.44
Estonia	19.25	36.73	:	:
Ireland	:	:	:	:
Greece	19.07	:	35.00	44.83
Spain	18.09	29.07	30.37	11.23
France	23.87	22.17	41.00	36.71
Croatia	15.77	30.38	23.39	15.54
Italy	28.51	:	:	37.76
Cyprus	:	:	:	25.71
Latvia	15.50	29.52	:	15.85

Lithuania	15.73	29.32	:	15.43
Luxembourg	14.94	29.76	:	20.53
Hungary	16.06	34.05	32.06	19.80
Malta	:	:	:	28.25
Netherlands	15.80	32.50	:	10.19
Austria	13.48	29.01	24.51	12.25
Poland	16.39	31.61	:	12.45
Portugal	18.23	:	33.00	15.23
Romania	17.03	30.02	28.23	34.28
Slovenia	16.91	30.75	:	16.45
Slovakia	14.80	33.50	27.80	26.77
Finland	16.95	36.48	:	14.61
Sweden	16.30	30.92	:	26.62
United Kingdom	18.62	32.26	:	17.11

Izvor: Eurostat

Tabela 2. pokazuje prodajne cijene zasadnih kultura (meka pšenica, uljana repica, suncokret, glavni usjev krompira) po zemljama EU, izračunate u evrima za jedinicu mjere 100 kg, za 2014. godinu.

Tabela pokazuje da npr. u Hrvatskoj 100 kg meke pšenice košta 15,77 EUR; uljane repice 30,38 EUR; suncokreta 23,39 EUR; glavnog usjeva krompira 15,54 EUR.

Tabela 3. Selling prices of animal products, by country, 2014.png

	Cows	Pigs (light)	Chickens (live 1 st choice)	Raw cows' milk actual fat content	Fresh eggs
	(per 100 kg live weight)			(per 100 litres)	(per 100 items)
Belgium	191.90	:	92.82	36.12	5.10
Bulgaria	88.67	118.18	102.68	:	6.04
Czech Republic	108.28	119.91	86.70	:	6.69
Denmark	99.86	99.60	89.01	40.08	8.77
Germany	:	:	94.00	37.85	11.59
Estonia	:	:	:	29.97	:
Ireland	:	:	:	36.48	7.79
Greece	151.13	207.96	151.46	43.16	18.37
Spain	140.45	128.46	115.04	35.38	7.54
France	284.69	130.92	182.86	37.50	2.91
Croatia	95.43	110.57	98.17	35.60	9.61
Italy	:	223.75	126.26	44.32	13.51
Cyprus	171.61	:	:	:	11.13
Latvia	80.07	115.76	:	:	6.91
Lithuania	85.31	115.01	91.34	28.03	6.28
Luxembourg	192.90	:	407.30	37.73	16.50
Hungary	:	128.44	91.42	35.15	5.85
Malta	:	:	124.85	46.84	8.98
Netherlands	124.55	109.98	88.66	40.75	5.53
Austria	123.53	129.07	107.66	39.46	13.89
Poland	:	:	88.63	32.83	5.81
Portugal	203.83	:	55.27	35.26	7.16
Romania	108.21	132.86	92.53	28.00	7.84
Slovenia	106.16	194.58	110.58	35.49	10.89
Slovakia	94.00	122.00	92.29	34.54	7.04
Finland	:	:	:	46.93	6.39
Sweden	:	:	:	41.30	8.26
United Kingdom	:	144.20	:	36.57	6.76

Izvor: Eurostat

Tabela 3. pokazuje prodajne cijene proizvoda životinjskog porijekla po zemljama EU izračunate u evrima za količinu od 100 jedinica neke mjere (kg žive vage, litara, komada...), za 2014. godinu.

Tabela pokazuje da npr. u Hrvatskoj 100 kg žive vage krava košta 95,43 EUR, tovljenih svinja 110,57 EUR, pilića prve klase 98,17 EUR; zatim 100 litara sirovog kravljeg mlijeka stvarnog sadržaja masti košta 35,60 EUR; dok 100 komada svježih jaja košta 9,61 EUR.

ZAKLJUČAK

Zajednička poljoprivredna politika je uvijek imala, a i dalje ima jasne razloge postojanja. Ona stalno evoluira kako bi odražavala promjenjive potrebe poljoprivrede i društva u cjelini. Usmjerena je na podršku prihoda poljoprivrednika, istovremeno podstičući proizvodnju proizvoda visokog kvaliteta koji se traže na tržištu, i traženje novih razvojnih mogućnosti, kao što su ekološki prihvatljivi obnovljivi izvori energije.

Kroz istoriju, ZPP je prošla pet većih reformi, u početku najviše zbog kritika na račun prevelike zaštite poljoprivrede (držanjem cijena na unutrašnjem tržištu višim od svjetskih cijena) i previsokog budžeta, koji opterećuje poreske obveznike (na ZPP se troši skoro polovina budžeta Unije). Dok, sa jedne strane, ZPP zahtijeva velike izdatke i troši oko 40% budžeta EU, čime se postavlja pitanje održivosti subvencionisanja poljoprivrednih proizvođača, sa druge strane sami proizvođači ne mogu biti konkurentni bez ikakvih podsticaja na izvoznom tržištu. Značaj istraživanja ovog rada je u sagledavanju načina održivosti ZPP-a i jačanja kvaliteta poljoprivrednih proizvoda u globalnim uslovima pojačane konkurencije u cilju zaštite poljoprivrednih proizvođača, sa jedne strane, i potrošača, sa druge strane.

Evropska poljoprivreda je važan faktor svjetskog tržišta poljoprivrednih proizvoda. Sposobnost EU da proizvede ogromne količine poljoprivrednih proizvoda i raznovrsnost kvaliteta tih proizvoda znači da je EU postala glavni izvoznik mnogih prehrambenih proizvoda (drugi po veličini svjetski izvoznik poljoprivrednih proizvoda u vrijednosti od 72.553 milijardi evra u 2006. godini). Međutim, ovo nije jednosmjerno kretanje. EU je, isto tako, i najveći svjetski uvoznik hrane. U 2006. godini, uvoz poljoprivrednih proizvoda EU iznosio je 67.876 milijardi evra. Neto izvozna pozicija (bilans) EU smanjivao se u svakom pojedinačnom sektoru od 1990. godine.

Budući da je učešće EU u svjetskoj trgovini poljoprivrednim proizvodima visoko i da je Unija, uz SAD, najveći svjetski izvoznik i uvoznik poljoprivrednih proizvoda, ta pozicija joj omogućava uticaj na donošenje važnih ekonomskih i političkih odluka u oblasti poljoprivrede. Unija djeluje na obim, strukturu, cijene, alokaciju i standarde svjetske proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Prilikom izvoza poljoprivrednih proizvoda, ona primjenjuje neku vrstu dampinga, s obzirom na to da se za izvoz iz EU isplaćuju izvozne naknade u subvencijama, odnosno refundacijama, a koje se odnose na nadoknadu razlika između viših cijena na tržištu Unije i nižih izvoznih cijena. Sistem refundacije se primjenjuje za žitarice, voće i povrće, rižu, šećer, duvan, teleće i goveđe meso, svinjsko meso, meso peradi i vino. Ulazna (prag) cijena je jedan od ključnih elemenata zaštite od jeftine uvozne konkurencije. Razlika između ulazne (prag) cijene i uvozne cijene je varijabilna taksa (prelevman), koju plaća inostrani izvoznik i predstavlja ulaznu stavku u proračunu Evropske zajednice. Pošto prag cijena čini osnovnu barijeru koju strani proizvođač mora savladati snižavajući svoje izvozne cijene za visinu prelevmana, da bi mogao plasirati svoje proizvode na tržište zemalja Evropske zajednice, njena visina se uzima kao najbolji pokazatelj nivoa protekcionizma za pojedine poljoprivredne proizvode. Pomoću fleksibilnog sistema prelevmana i refundacije, Evropska zajednica je uspjela skoro u potpunosti izolovati unutrašnje tržište zemalja članica od uticaja svjetskog tržišta i pritom zadržati unutrašnje cijene na visokom nivou. Ta politika Unije ima negativan uticaj na funkcionisanje svjetskog agrarnog tržišta jer se ovakvim aktivnostima sprečava da ekonomski efikasni proizvođači prodaju svoje proizvode na svjetskom tržištu. Ekonomskim mjerama se sputava globalna svjetska konkurencija i rast produktivnosti u poljoprivredi. Zbog ovih i mnogih drugih složenih problema na svjetskom nivou, rastu pritisci za suzbijanje protekcionizma i vraćanje liberalizmu. Međutim, dijametralno su podjeljena mišljenja i oko toga šta donosi liberalna politika u ovoj oblasti. Ono što je sigurno jeste da slobodna svjetska trgovina utiče na rast proizvodnje, izvoza i zaposlenosti.

Mehanizam cijena glavni je stub Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije. Ekonomska politika je u poljoprivredi vezana za politiku cijena, politiku zaštite domaćih proizvođača od uvoza jeftinih poljoprivrednih proizvoda, te politiku refundacije kod izvoza viškova ispred domaćih cijena. Argumenti koji su išli u prilog uspostavljanju Zajedničke poljoprivredne politike kao jedinstvenog okvira za evropsku poljoprivredu naišli su na plodno tlo u poslijeratnoj Evropi, jer nestašice hrane u prvim poslijeratnim godinama i česte ekonomske

krize najprije su se reflektovale u ovom sektoru privrede i dovele su u pitanje prehrambenu sigurnost. Kao posljedica širenja finansijske krize u svijetu i usporavanja privrednog rasta, ulaska američke privrede u recesiju i rasta inflacije dolazi do rasta cijena hrane. Cijene nafte narasle su i do pet puta u odnosu na početak devedesetih, što je povećalo cijene agrarne proizvodnje jer se mnoga gnojiva baziraju na nafti, a u globalnoj ekonomiji hrana se izvozi na sve veće udaljenosti, tako da je narasla i cijena transporta. Jedan od uzroka rasta cijena hrane jesu i biogoriva. Jedan od načina da se smanje visoke cijene nafte svjetski ekonomski planeri vidjeli su u pretvaranju farmi u proizvođače biogoriva. UN-ova organizacija za hranu i poljoprivredu procjenjuje da se godišnje oko 100 miliona tona žitarica prenamjenjuje u proizvodnju biogoriva.

Poljoprivredne cijene relativno malo utiču na cijene prehrambenih proizvoda koje plaća potrošač. Cijena žitarica predstavlja tek 5% cijene hljeba. Cijene koje rastu na potrošačkom nivou ne znače nužno povećani dohodak poljoprivrednika. Utoliko više što su poljoprivrednici takođe suočeni s povećanjem svojih troškova proizvodnje. Poljoprivrednici su sve jače izloženi tržišnim fluktuacijama, koje su učestalije i snažnije nego u prošlosti, nestalnosti cijena. Posljednjih su se godina računali za potrošnju energije na poljoprivrednim gazdinstvima povećali za 223%, a cijena gnojiva za 163%. Poljoprivredne cijene prosječno su porasle za 50%.

IZVORI

1. Agricultural accounts and prices – Statistics Explained – Europa.eu
2. Jovančević, R. (1992). Učinak zajedničke poljoprivredne politike na razvoj poljoprivrede u zemljama Evropske zajednice, *Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj*, zbornik radova. Zagreb: Ekonomski fakultet.
3. Milanović, M. (1996). *Politika cena poljoprivrednih proizvoda*. Beograd: Društvo agrarnih ekonomista Jugoslavije.
4. Popović, G. (2009). Ekonomske konsekvence agro-ekoloških mera u EU, *Ekonomika poljoprivrede*. Beograd.
5. Popović, G. (2004). Evropska iskustva u primeni koncepta ruralnog razvoja, *Ekonomika poljoprivrede 1–2*, Beograd.
6. Sabolović, D., i Presečan, T. (1992). Poljoprivredna politika Evropske zajednice kao bitna determinanta razvoja poljoprivrednog i prehrambenog sustava Hrvatske, *Ekonomika poljoprivrede u suvremenoj Hrvatskoj*, zbornik radova. Zagreb: Ekonomski fakultet.
7. Šuman, Ž. (1999). *Neki problemi globalne trgovine poljoprivrednim proizvodima na pragu 21. stoljeća (nasljeđe, aktualno stanje, perspektive)*. Sveučilište u Mostaru.
8. Tomić, D., i Popović, V. (2001). Pariteti cena u poljoprivredi, *Agrarni barometar* br. 1. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
9. Vukmirica, V., i Špirić, N. (2005). *Ekonomska i monetarna integracija Evrope*. Banja Luka: Ekonomski fakultet.
10. Vujatović Zakić, Z., i Stojanović, Ž. (2002). *Koncept integralnog ruralnog razvoja EU i mogućnosti korišćenja njihovog iskustva u Srbiji, Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Srbiji*. Beograd: Ekonomski fakultet.
11. Zakić, Z., i Stojanović, Ž. (2008). *Ekonomika agrara*. Beograd: Ekonomski fakultet.